

ARTIKELEN

De seksparadox

Nederland na de seksuele revolutie

Laurens Buijs, Ingrid Geesink & Sylvia Holla

De paradoxen van de seksuele revolutie

Seksualiteit speelt een belangrijke rol in de recente geschiedenis van Nederland. Vanaf de seksuele revolutie, die in de jaren zestig van de vorige eeuw begon, staat het onderwerp bijna onafgebroken op de sociale en politieke agenda. Seksualiteit is sinds die tijd nauw verbonden geraakt met ideeën over emancipatie en vooruitgang: met het omarmen van de waarden van de seksuele revolutie werd afscheid genomen van een ouderwetse tijd van religieuze onderdrukking en werd een moderne tijd van seculiere emancipatie ingeluid.

Ondanks de overtuiging waarmee dit veranderingsproces werd aangekondigd, is het moeilijk om seksuele emancipatie als eenduidig proces in de sociale werkelijkheid aan te wijzen. Zeker de laatste jaren komen de paradoxen en tegenstrijdigheden ervan steeds meer aan het licht. Zo is seksualiteit de laatste decennia meer dan ooit (publiek) bespreekbaar en zichtbaar, terwijl heteroseksualiteit en monogamie ook onder de jongeren van vandaag nog hardnekkige normen blijven (De Graaf et al. 2012). Feminisme wordt steeds vaker gezien als stoffig, terwijl vrouwen zowel op de arbeidsmarkt als in hun seksuele leven minder mogelijkheden tot ontplooiing hebben dan mannen (Duits en Van Zoonen 2011; Merens, Hartgens en Van den Brakel 2012). De acceptatie van homoseksualiteit onder de Nederlandse bevolking is de afgelopen veertig jaar spectaculair toegenomen, maar tegelijkertijd is diversiteit op het gebied van seksualiteit en gender nog altijd geenszins probleemloos ingeburgerd (Keuzenkamp et al. 2006; Tiessen-Raaphorst en Breedveld 2007; Buijs, Hekma en Duyvendak 2011; Keuzenkamp 2012; Schuyf en Felten 2012). En hoewel seksuele emancipatie lange tijd is gezien als exclusief verbonden aan linkse, progressieve ideologieën, speelt deze nu een fundamentele rol in de formulering van een rechtse, conservatieve politieke agenda. De positie van homo en vrouw als exponenten van een seksuele onderklasse zijn zo opnieuw onderwerp van politieke strijd, maar met een ideologisch sausje dat anders smaakt dan de vroege voorvechters van de seksuele revolutie hadden voorgekookt (Mosse 1985; Hekma 2002; Mepschen, Duyvendak en Tonkens 2010).

In deze inleiding beargumenteren wij dat dit soort paradoxen het gevolg zijn van tegenstrijdigheden in de ideologie van de seksuele revolutie zelf, en dat deze ideologie nog steeds bepalend is voor hoe we vandaag de dag naar emancipatie kijken (paragraaf 2). Daarna trekken we enkele algemene conclusies over de logica van de seksuele revolutie, en staan we stil bij de wijze waarop hedendaagse discussies

over emancipatie in multicultureel Nederland beperkingen van de logica aan het licht brengen (paragraaf 3). Vervolgens lichten wij de ambities van deze bundel toe door kort in te gaan op de vraag hoe deze beperkingen overwonnen kunnen worden (paragraaf 4). We sluiten de inleiding af met een overzicht van hoe de bijdragen in deze bundel, afkomstig van een grote variëteit aan sociaal wetenschappers in Nederland, vorm geven aan deze ambities (paragraaf 5). Onze stelling is dat deze studies gezamenlijk de contouren van een vernieuwende onderzoeksagenda naar seksualiteit schetsen; een onderzoeksagenda die in staat is om de huidige paradoxen in discussies over seksualiteit in Nederland te ontrafelen en het onderzoeksdomein een stap verder te helpen. Zo hopen we met deze bundel een waardige opvolger te bieden van het laatste sociologische themanummer met hetzelfde thema, dat bijna 25 jaar geleden verscheen en een belangrijke basis legde voor het huidige onderzoek naar seksualiteit in Nederland (Hekma et al. 1990).

De logica van de seksuele revolutie

Wie in de geschiedenis van de seksuele revolutie in Nederland duikt, komt al snel tot de conclusie dat tegenstrijdigheden hieromtrent niet slechts iets van de laatste jaren zijn. Al vanaf het begin is er aanhoudende discussie en onenigheid over de wijze waarop seksuele emancipatie vormgegeven moet worden. Dit debat kent een complexe en genuanceerde historie die door academici elders uitgebreid is beschreven (zie bijvoorbeeld Robinson 1976; Adam, Duyvendak en Krouwel 1999; Allyn 2000; Escoffier 2003; Herzog 2011; Mulder 2013; Hekma en Giami, te verschijnen). In deze inleiding willen we ons beperken tot het bespreken van twee aspecten die worden gezien als bepalend voor de ideologie van de seksuele revolutie. Ten eerste is er vanaf de revolutie aanhoudende discussie of seksuele emancipatie moet inzetten op *gelijkheid of verschil*; ten tweede wordt het debat gekenmerkt door de steeds terugkerende vraag of seksuele emancipatie een zaak is van *individuen of groepen*.

Gaat emancipatie over gelijkheid of verschil?

In 1990 publiceerde het *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* (een voorloper van het huidige *Sociologie*) een wetenschappelijk themanummer over seksualiteit in Nederland, dat ook als boek verscheen onder de titel *Het verlies van de onschuld*. Het stof van de seksuele revolutie was nog nauwelijks neergedaald, en het blad stond in het teken van de spectaculaire maatschappelijke gevolgen. '[S]eks voor het huwelijk, beschikbaarheid van anticonceptiemiddelen, seks in de vitrines en de media, ruimte voor homoseksuelen', noemen Gert Hekma en Bram van Stolk (1990: 7) als voorbeelden van deze veranderingen in hun voorwoord. Paul Schnabel beschrijft in het inleidende hoofdstuk hoe de revolutie de seksuele moraal op zijn kop wilde zetten: het puriteinse ideaal van seksuele onschuld moest ruim baan maken voor een libertijns ideaal van onschuldige seksualiteit. Voortbordurend op onder andere psychoanalytische inzichten die aan het eind van de negen-

tiende eeuw in zwang raakten, promootten aanhangers van de revolutie 'de idyllische seksualiteit zonder schuld en schaamte' (Schnabel 1990: 11).

De seksuele revolutie heeft deze belofte nooit kunnen inlossen, zo concluderen Hekma en Van Stolk (1990: 7), omdat juist door het onbevungen spreken over seksualiteit allerlei seksuele problemen aan het licht zijn gekomen. Zo bezien leidde de revolutie dus paradoxaal genoeg tot haar eigen ondergang: de verschillen waarop seksuele relaties gebaseerd bleken te zijn botsten met het proces van seksuele democratisering en de daarmee gepaard gaande eis van reciprociteit. Of zoals Schnabel (1990: 28) het uitdrukt: 'Het "wilde" karakter van de seksualiteit is een dreigend gevaar in een cultuur die seksualiteit vooral een plaats toekent in een sfeer van absolute wederzijdse toestemming en toeneiging: [...] de principiële gelijkheid en gelijkwaardigheid van partners, die in principe door niets anders dan wederzijdse wil en verlangen met elkaar verbonden zijn, en alleen zo lang beiden dat willen' (Schnabel 1990: 28). Paul Vennix (1989) concludeert rond die tijd dat de machtsverhoudingen in heterorelaties inderdaad veranderd zijn: waar seks voorheen werd afgedwongen door mannen, moest er na de seksuele revolutie over worden onderhandeld.

De tegenstelling tussen emancipatie als gelijkheid en emancipatie als verschil zit dus ingebakken in de belofte van de seksuele revolutie zelf. Het is daarom niet verwonderlijk dat deze tegenstelling herhaaldelijk de kop opsteekt, ondanks het feit dat het gelijkheidsdenken de laatste decennia zo dominant is geworden dat het verschildenken in een marginale positie is gedrukt. Niet verschil, maar gelijkheid is een grote rol gaan spelen in identificaties met 'het moderne Westen'. Anthony Giddens (1992), de invloedrijke socioloog en politiek adviseur van Tony Blair ten tijde van New Labour, stelt bijvoorbeeld tevreden vast dat 'egalitaire' seksuele relaties oprukken in de wereld. Hij ziet dit als een verworvenheid van het feminisme en benoemt het als een essentiële stap voorwaarts. In Nederland zijn soortgelijke gelijkheidsopvattingen dominant. Een van de meest volhardende voorvechters van het emancipatiemodel gebaseerd op verschil is de Amsterdamse socioloog Gert Hekma: hij neemt juist hard stelling tegen de emancipatieopvatting van Giddens. Hij ziet een seksuele strijd die gaat 'tussen een egalitaire gelijkheids- en gezinsmoraal van religieuze en sociaaldemocratische stromingen [en] een libertijnse diversiteitsmoraal van liberalen en anarchisten [...]. Het lijkt me een strijd waarin gelijkheidsdwang het gaat winnen van seksuele diversiteit' (Hekma 2006: 80). Maar lust en gelijkheidsidealen zijn volgens hem slechte bedpartners, die laatste zouden leiden tot toenemende focus op seksuele problemen in plaats van mogelijkheden: 'In deze zienswijze is voor erotische cultivering en vrouwelijke lust weinig ruimte, sowieso voor eenmalige genoegens die worden afgewezen als instrumentele seks die is losgezongen van de liefde' (Hekma 2009: 90).

Dit soort patstellingen laat zien dat het definiëren van emancipatie als een ontwikkeling naar meer gelijkheid of meer verschil geen vruchtbare weg is, omdat het leidt tot categorieën die elkaar uitsluiten. Als toenemende gelijkheid als doel wordt gesteld is dat onverenigbaar met een opvatting van emancipatie als toenemende ruimte voor verschil, en als het vergroten van de ruimte voor verschil als einddoel van emancipatie wordt gezien, leidt dat tot spanningen met idealen van

gelijkheid. De dubbele houdgreep waarin gelijkheid en verschil elkaar houden in het debat over seksuele emancipatie laat ook zijn sporen na in het feminisme en de homobeweging. In het feminisme uit dit zich bijvoorbeeld in het onderscheid tussen 'egalitaire' en 'gynocentrische' stromingen, die van elkaar verschillen in hun opvattingen over de mate waarin een duidelijk onderscheid tussen mannen en vrouwen gemaakt moet worden (Seidman 2012). In de homobeweging spelen soortgelijke discussies tussen radicale groepen die zich laten inspireren door geveleugelde uitdrukkingen als 'We're here! We're queer! Get used to it!' (afkomstig van Queer Nation in New York), en de behoudende bewegingen die hun emancipatoire pijlen juist richten op accommodatie en integratie (Mepschen en Buijs 2011).

Is emancipatie een zaak van individuen of groepen?

Een tweede fundamentele discussie die gepaard ging met de opkomst van het idee van seksuele emancipatie is de vraag of het individuen of groepen zijn die bevrijd moeten worden. De Duitse filosoof Peter Wagner beschrijft hoe deze vraag al direct bij het ontstaan van de emancipatiebeweging opkwam. Deze beweging zag de revolutie als een strijd tegen de normen en waarden van een onderdrukkend systeem, waardoor er een kloof ontstond tussen de protestbeweging en de gevestigde orde. De protestbeweging beriep zich aan de ene kant uitvoerig op een discours van een nieuwe vrijheid gebaseerd op het respecteren van diversiteit van alle individuele levensvormen (Wagner 2008: 66). Seksuele emancipatie werd op deze manier gemobiliseerd als het recht op een eigen, idiosyncratisch zelf, dus voornamelijk als een individuele aangelegenheid. Aan de andere kant leidden de protesten tegen de gevestigde orde ook tot nieuwe vormen van politieke en sociale organisatie (Wagner 2008: 66-7). De protestbeweging zorgde voor een renaissance van marxisme en andere ideologieën die emancipatie nadrukkelijk als een collectieve inspanning zagen.

Het debat over de rol van individuen en groepen in seksuele emancipatie heeft veel gemeen met de discussie over de rol van gelijkheid en verschil: ook hier worden twee categorieën tegenover elkaar gezet en voorgesteld als elkaar uitsluitend. Dit heeft tot schoolvorming geleid binnen emancipatiebewegingen, waar met name het feminisme illustratief voor is. Het Feministisch Socialisme (Fem-soc) in Nederland zag de onderdrukking van vrouwen bijvoorbeeld als een gevolg van een repressief kapitalistisch systeem dat ook andere groepen trof. Het idee dat emancipatie geen zaak was van individuen maar een collectieve inspanning vergde, kreeg gestalte in de bekende leus *Geen feminisme zonder socialisme, geen socialisme zonder feminisme* (Meulenbelt 1979; Barrett, Aerts en Hulsman 1984). Maar andere feministen zetten zich juist af tegen systemische opvattingen van vrouwenonderdrukking, omdat deze de vrouw slechts als weerloos slachtoffer van transcendente maatschappelijke krachten zouden afschilderen. Zo formuleert Nancy Fraser (1989) een kritiek op biomacht, een centraal concept in het werk van Michel Foucault (1978). Dit concept legt volgens haar te veel nadruk op controle en disciplineren van instituten, want als individuen niet meer zijn dan 'volgzame lichamen' gevormd door macht is het onmogelijk om verzet tegen deze macht te verklaren.

Hoewel de twist tussen emancipatie als project van individuen of groepen nog regelmatig de kop opsteekt, lijkt zich de laatste decennia ook in deze strijd een steeds duidelijkere winnaar af te tekenen. Het benadrukken van gelijkheid in plaats van verschil in westerse culturen is in algemene zin hand in hand gegaan met het benadrukken van het individu in plaats van de groep. Emancipatie wordt steeds vaker gezien als een verdienste van individualisering, en geassocieerd met individuen die in staat zijn hun eigen keuzes te maken en die voor zichzelf durven op te komen (Bussemaker 1993; Couwenberg 2005). Met de opmars van dit idee veranderde ook de opvatting over schending van seksuele instemming: aanranding wordt niet langer gezien als een aanval op de moraal van de samenleving of een bevestiging van een seksistische hegemonie, maar als grove overtreding van individuele rechten (Marquet 2004). Een zeldzame uitzondering hierop is wellicht de recente morele discussie over prostitutie in Nederland en elders (Wagenaar en Altink 2012). In zijn tijd als Amsterdamse wethouder noemde Lodewijk Asscher prostitutie bijvoorbeeld onverenigbaar met 'fatsoen' en 'Amsterdamse waarden'; een opvatting die een van de stuwende krachten is achter zijn Project 1012 waarmee de Wallen worden 'opgeschoond' (Buijs 2011; Aalbers en Deinema 2012).

De temporele politiek van de Nederlandse tolerantie

De balans opmakend zien we dat de logica van de seksuele revolutie zelf twee fundamentele tegenstrijdigheden kent. Deze logica schildert emancipatie af als een strijd van actoren die op zoek zijn naar seksuele bevrijding, maar kan het niet eens worden over de vraag of deze actoren individuen of groepen zijn, en of zij hun vrijheid moeten zoeken in gelijkheid of verschil. Deze patstelling is niet verwonderlijk, omdat het een logische onmogelijkheid is om deze twee begrippenparen als elkaar uitsluitend te poneren. Zij die emancipatie in termen van gelijkheid zien kunnen dat alleen doen door verschil te maken tussen groepen voor wie zij gelijkheid wensen, en zij die emancipatie als ruimte voor verschil definiëren streven een speelveld na van partijen met gelijke kansen (zie ook Candea 2010: 2-5). Zij die voor individuele emancipatie pleiten vormen samen een georganiseerd collectief, en zij die voor collectieve emancipatie pleiten doen dat in de hoop op die manier meer persoonlijke vrijheid te bewerkstelligen (zie ook Mellink 2013). Vanaf het begin gaat de seksuele revolutie daarom gepaard met een debat dat als een pendule op en neer beweegt tussen de polen van gelijkheid en verschil, individu en groep.

De huidige periode stevent af op een dominantie van gelijkheid over verschil, en van individu over groep in het denken over emancipatie. In deze constellatie blijkt de logica van de seksuele revolutie bijzonder vruchtbaar als bouwsteen voor een nationalistische politiek. In Nederland en in andere westerse landen wordt seksuele vrijheid steeds vaker toegankelijk door politici met een nationalistische en islamofobe agenda, een voorbeeld van seksueel nationalisme (zie ook Puar 2007). Specifiek aan het Nederlandse nationalisme is de expliciete rol die homoseksualiteit speelt in het creëren van een tweedeling tussen 'autochtonen' en 'allochtonen' (Mepschen, Duyvendak en Tonkens 2010). Volgens de logica van de seksuele

revolutie zouden Nederlanders geëmancipeerd zijn omdat zij zich hebben onttrokken aan de verstikkende banden van geloof en gemeenschap en zo getransformeerd zijn tot moderne, tolerante individuen die homoseksuelen als gelijken kunnen zien. Door de dubbele houdgreep waarin zowel gelijkheid en verschil als individu en gemeenschap elkaar houden, krijgen etnische en religieuze 'anderen' automatisch de andere kant van de tegenstellingen toegeschreven. Zij zouden nooit geëmancipeerde, gelijkheidsminnende individuen kunnen zijn zolang zij nog gevangen zitten in een wereld van traditie en gemeenschap die hen 'achterlijke' opvattingen over seksualiteit oplegt. Seksualiteit en etniciteit/religie worden op deze manier voorgesteld als wederzijds uitsluitende categorieën, een positionering die overigens een lange geschiedenis kent (Clancy-Smith en Gouda 1998; Wekker 2002; Dudink 2011; Aydemir 2012).

Uit deze analyse blijkt dat de logica van de seksuele revolutie op essentialistisch denken over het sociale leunt. Actoren, of ze nu gedefinieerd worden als individuen of groepen en of hun inzet nu begrepen wordt als gelijkheid of verschil, worden gezien als ahistorische, onproblematische en begrensde eenheden die gedefinieerd kunnen worden aan de hand van interne kenmerken of eigenschappen. Deze dominante sociologische visie, door de Amerikaanse socioloog Roger Brubaker (2004) 'groepisme' genoemd, botst met inzichten over het dynamische, fragmentarische en verspreide karakter van zowel individuele als collectieve identificatieprocessen (zie bijvoorbeeld Elias 1969; Geertz 1973; Emirbayer 1997; Latour 2005). Het idee dat de samenleving bestaat uit een optelsom van duidelijk af te bakenen groepen met elk hun eigen opvattingen over seksualiteit is hiermee niet in overeenstemming te brengen: groepen, maar ook individuele actoren, staan nooit op zichzelf en kennen geen interne essentie, en elke poging om ze wel op deze manier te benaderen leidt tot een beperkt model van het sociale.

Uit de analyse van seksueel nationalisme blijkt bovendien dat de logica van de seksuele revolutie gebaseerd is op een idee van vooruitgang: Nederlanders worden vanwege hun vermeende tolerante waarden over homoseksualiteit als 'verder ontwikkeld' gezien dan leden van andere groepen. De laatste jaren krijgen identificaties die homovriendelijkheid zien als eigenschap van moderne culturen en homofobie van traditionele culturen ook steeds meer momentum buiten Nederland. Zo werd het recente besluit van de Servische regering om geen toestemming te verlenen aan een *gay pride* in Belgrado gevolgd door een heftige discussie over de vraag of Servië wel modern genoeg is om toegelaten te worden tot de Europese Unie. En ook de recente Russische wetgeving tegen homoseksuelen wordt in het Westen regelmatig aangehaald als een teken dat de klok van de Russische cultuur wordt teruggezet. Deze voorbeelden laten zien dat homo-emancipatie steeds vaker onderdeel is van een temporele politiek die de eigen cultuur als vooruitlopend afschildert, en andere culturen als achterlopend (Fabian 1983). Deze politiek gaat uit van het idee dat de mate van homo-emancipatie een 'kenmerk' van een cultuur is, en dat dit kenmerk bovendien een maatstaf is voor de beschaving en ontwikkeling van deze cultuur. De meest beschaafde, ontwikkelde cultuur is in dit denkschema onomstotelijk de westerse, waarvan het de vraag is of men eigenlijk nog wel van een cultuur kan spreken omdat deze slechts zou bestaan uit 'bevrijde', rationele individuen (zie ook Latour 1993: 71).

Concluderend: de ideologie van de seksuele revolutie blijkt vol te zitten met logische tegenstrijdigheden die voortkomen uit de aanname dat er sprake is van een vooruitgang of bevrijding. De vragen over de betrokkenen van seksuele bevrijding (individen of groepen) en hun inzet (gelijkheid of verschil) worden beantwoord in elkaar uitsluitende en statische categorieën, en vervolgens worden deze categorieën gebruikt om met terugwerkende kracht te verklaren waarom ze überhaupt tot bevrijding leiden. Of zoals genderwetenschapper Mieke Aerts het formuleert: zo lang emancipatie een einddoel inhoudt is men gedwongen een onderscheid te maken tussen geëmancipeerd en ongeëmancipeerd, waarmee het begrip de ongelijkheid creëert die het tegelijkertijd bestrijdt (Mellink 2011). Het seksuele nationalisme laat zien wat de gevolgen kunnen zijn van een pendule die op en neer blijft bewegen tussen gelijkheid en verschil, tussen individu en groep: het leidt tot een idee van emancipatie dat niet alleen beperkt is, maar ook discriminerend werkt.

Een relationeel perspectief op seksualiteit

De paradoxen in de ideologie van de seksuele revolutie roepen de vraag op wat alternatieven zijn om seksualiteit als maatschappelijk verschijnsel te begrijpen en werkbaar te maken. Deze vraag is relevant voor activisten die proberen hun belangen zoveel mogelijk politieke relevantie te geven. Maar dat deze vraag ook relevant is voor sociaal wetenschappers die geïnteresseerd zijn in het beschrijven en duiden van seksualiteit, bleek toen wij ter voorbereiding op dit themanummer een brede inventarisatie maakten van het onderzoeksveld van seksualiteit in Nederland. Daarbij was onze algemene indruk dat dit onderzoeksveld, hoewel springlevend en productief, vooral ook gesegmenteerd en stuurloos is. Sociaal wetenschappers schrijven in opdracht van overheden en onderzoeksinstituten vele onderzoeksrapporten die hun weg veelal vinden naar een van de vele wetenschappelijke tijdschriften, maar fundamentele epistemologische debatten worden te weinig gevoerd en door seksualiteitsonderzoekers amper tot collectieve zorg gemaakt. Hierdoor ontstaat schoolvorming en worden dominante conceptualiseringen nauwelijks aangescherpt of vervangen, wat een gezonde accumulatie en verbreding van wetenschappelijke kennis in de weg staat. Bovendien ontstaat hierdoor het risico dat de wetenschap steeds vaker dominante maar incoherente maatschappelijke opvattingen over seksualiteit en emancipatie reproduceert, en steeds minder vaak een platform biedt waarop deze opvattingen kritisch tegen het licht kunnen worden gehouden. De ambitie van deze bundel is dan ook om een zo breed mogelijke discussie op te starten over de epistemologische fundamenteën van het vakgebied, en een voorzet te geven voor een benadering die de tegenstrijdigheden in de logica van de seksuele revolutie als startpunt in plaats van impasse ziet.

Om te voorkomen dat deze benadering in de val trapt die dwingt tot het maken van onmogelijke keuzes – gelijkheid of verschil, individu of groep – is het bovenal noodzakelijk emancipatie niet langer meer te conceptualiseren als een vooruitgang. Zo wordt voorkomen dat het onderzoek een valse start maakt door een

sociologische analyse te beginnen met een stellingname die vervolgens door de analyse zelf verantwoord moet worden.¹ Het alternatief dat wij voorstellen ver trekt van een ander punt: sociaal wetenschappers beginnen hun onderzoek niet door zelf stelling te nemen, maar volgen de praktijken waarmee hun respondenten dat doen (zie ook Mol 2005; Verkaaik en Spronk 2011). Het wordt onmogelijk om het sociale te conceptualiseren als een strijd tussen geëmancipeerde individuen en ongeëmancipeerde ‘anderen’ wanneer als doel wordt gesteld om juist te achterhalen hoe actoren zichzelf via anderen definiëren in die strijd. In zo’n analyse zijn het niet de onderzoekers maar degenen die zij volgen die bepalen wat de kenmerken van een individu of een groep zijn. In zo’n analyse wordt bovendien niet één van deze groepen en haar verschil of overeenkomst met andere groepen uitgekozen als het vanzelfsprekende startpunt van een studie, maar positioneert de wetenschapper zich *in media res*: in het midden van de dingen (Latour 2005: 27). Een dergelijke benadering, met andere woorden, verschuift het accent van indelen naar volgen, van gegeven naar proces, van actoren naar hun relaties.

De inhoud van deze bundel

De bijdragen in deze bundel volgden op een brede oproep naar de stand van zaken in Nederland Seksland. De stukken die door de diverse reviewrondes kwamen zijn niet geselecteerd op basis van hun methode of benadering, maar op inhoudelijke kwaliteit en aansluiting bij de thematiek van het nummer. We zijn verheugd over de diversiteit aan onderwerpen en invalshoeken. Hier volgt een korte introductie van de auteurs en hun stukken:

Marguerite van den Berg gebruikt het latouriaanse concept ‘vertaling’ in haar etnografie van een cursus seksuele opvoeding in Rotterdam om te laten zien dat ‘spreken over seks’ steeds als oplossing voor seksuele problemen wordt gepresenteerd, en dat dit denken tevens een relatie constitueert tussen ‘typisch Nederlandse’ en ‘on-Nederlandse’ manieren van omgang met seksualiteit.

Gert Hekma neemt de grote omslag in de Nederlandse publieke opinie over pedoseksualiteit in de afgelopen decennia als uitgangspunt en legt de complexe historische relaties hierachter bloot. Hij plaatst zijn bevindingen in de context van een veranderende seksuele moraal.

Sylvia Holla presenteert haar etnografie naar ‘seksueel labelen’ onder Nederlandse middelbare scholieren. Zij stelt dat dit niet slechts als een talige bezigheid begrepen moet worden, maar als een dynamisch spel van zowel menselijke als materiele relaties dat tot uiting komt in praktijken.

Tim Savenije en Jan Willem Duyvendak stellen na een historische analyse van tijdschriftmateriaal vast dat veranderende opvattingen over homoseksualiteit in Nederland beter begrepen kunnen worden door de veranderende relatie tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid in ogenschouw te nemen.

1 Voor dit argument over de problematische gevolgen van a priori categorisering in de sociale wetenschap hebben wij dankbaar gebruik gemaakt van een nog te verschijnen publicatie over populisme van Laurens Buijs, Jaron Harambam en Marijn Siebel.

Willemijn Krebbekx, Rachel Spronk en Amade M'charek maken een kritische analyse van de rol van etniciteit in Nederlands sociologisch onderzoek naar seksualiteit. Ze onderscheiden een aantal praktijken in dit onderzoek, constateren dat deze bijdragen aan een genaturaliseerde relatie tussen etniciteit en seksualiteit, en beargumenteren dat binnen de Nederlandse sociale wetenschappen weinig debat en reflectie bestaat over de performativiteit van categorisering.

Marianne Cense verdedigt in een reactie op dit stuk juist het gebruik van etniciteit als categorie in sociologisch onderzoek. Vanuit haar ervaring met werken op de grens van wetenschap en beleid stelt ze vragen bij de praktische haalbaarheid van een andere benadering tot categorisering. Ze stelt bovendien dat deze categorieën niet alleen in de hoofden van onderzoekers zitten, maar ook in de hoofden van mensen die participeren in onderzoek. *Willemijn Krebbekx, Rachel Spronk en Amade M'charek* pareren deze kritiek door te stellen dat er wel degelijk een gapend gat is tussen de statische categorisering van wetenschappers en de dynamische identificatieprocessen van hun respondenten, en herhalen hun oproep tot reflexiviteit over de categorieën die gehanteerd worden in seksualiteitsonderzoek.

Cas Wouters bedrijft internationaal vergelijkende processociologie door de opkomst van 'dating' in de Verenigde Staten te vergelijken met de opkomst van informele verlovings- en verkerings- in Nederland. Hij stelt vast dat beide trajecten zich vanuit de middenklassen hebben verbreid en biedt een verklaring voor hun verschillend verloop. In de VS doorbraken de middenklassen de restrictieve moraal van de hogere klassen zodat de praktijk en de moraal van 'dating' uitgroeiden tot nationale standaard, terwijl in Nederland iedereen die zich richtte naar het gevestigde 'leven op stand' angstvallig bleef vasthouden aan verloving (in weerwil van verkering). Pas na 1966 kwam er een eind aan die ingesloten vorm van fatsoen ophouden en maakte Nederland ook seksueel een inhaalslag op de Amerikanen.

Irene van Oorschot prijst in haar recensie van Amy Schalet de rijke analyse van het verschil tussen hoe ouders en jongeren in de blanke middenklassen in Nederland en in de Verenigde Staten omgaan met de seksualiteit van jongeren. Tegelijkertijd is zij kritisch over de assumptie van het bestaan van zoiets als 'nationale seksuele culturen'.

Ingvild Harkes recenseert twee boeken over BDSM (het Engelse acroniem voor Bondage and Discipline, Dominance and Submission, Sadism and Masochism), en neemt ons terloops mee in de wereld van de dominatrix, de speelkelder en het seksuele machtsspel.

Ter illustratie van de stand van zaken van de seksuele gezondheid in Nederland staat in dit nummer een aantal figuren met data uit het meest recente bevolkingsonderzoek 'Seksuele gezondheid in Nederland 2011' van *Rutgers WPF*. Het onderzoek is uitgevoerd onder een representatieve steekproef van de Nederlandse bevolking van 15 tot 70 jaar. Het bevat informatie over seksueel gedrag en beleving, seksuele functieproblematiek, soa/hiv, geboorteregeling, transgenders en seksueel grensoverschrijdend gedrag. De resultaten van de meting in 2011 zijn te vinden in zeven artikelen in het *Tijdschrift voor seksuologie*, jaargang 36, juni 2012.

Diversiteit en samenhang gaan hand in hand in deze bundel. Zo wordt in alle bijdragen een relationele benadering tot seksualiteit gehanteerd, waarbij de stukken – hoe inspirerend als afzonderlijke bijdragen ook – juist in hun collectiviteit het geraamte kunnen vormen van een vernieuwende onderzoeksagenda naar seksualiteit. Een agenda die zich niet laat verlammen door de valkuilen van de seksuele revolutie en die niet blind is voor paradoxen uit het verleden, maar die visie en voeding geeft aan een van de meest opwindende onderzoeksterreinen in de sociale wetenschappen. Hierbij is het debat daarover geopend.

Literatuur

- Aalbers, M.B. en M. Deinema (2012) Placing prostitution: The spatial-sexual order of Amsterdam and its growth coalition. *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, 16(1-2): 129-145.
- Adam, B., W.G.J. Duyvendak en A. Krouwel (eds.) (1999) *The Global Emergence of Gay and Lesbian Politics*. Philadelphia: Temple University Press.
- Allyn, D. (2000) *Make Love, Not War. The Sexual Revolution: An unfettered history*. Boston: Little.
- Aydemir, M. (2012) Dutch Homonationalism and Intersectionality. In: E. Boehmer en S. de Mul (eds.) *The Postcolonial Low Countries: Literature, Colonialism, Multiculturalism*. Plymouth: Lexington Books, 178-202.
- Barrett, M., M. Aerts en S. Hulsman (1984) *Links en de vrouwenbeweging: Het wankele verbond*. Weesp: Wereldvenster.
- Brubaker, R. (2004) *Ethnicity without Groups*. Cambridge: Harvard University Press.
- Buijs, L.J. (2011) De Amsterdamse Wallen en de crisis van de sociaaldemocratie, *Joop.nl*, 24 mei 2006. Op 7 oktober 2013 ontleend aan www.joop.nl/opinies/detail/artikel/8611_de_amsterdamse_wallen_en_de_crisis_van_de_sociaaldemocratie/.
- Buijs, L.J., G. Hekma en W.G.J. Duyvendak (2011) As long as they keep away from me: The paradox of antigay violence in a gay-friendly country. *Sexualities*, 14(6): 632-652.
- Bussemaker, J. (1993) *Betwiste zelfstandigheid: Individualisering, sekse en verzorgingsstaat*. Amsterdam: Sua.
- Candea, M. (2010) *Corsican Fragments: Difference, Knowledge, and Fieldwork*. Bloomington: Indiana University Press.
- Clancy-Smith, J. en F. Gouda (eds.) (1998) *Domesticating the Empire: Race, Gender, and Family Life in French and Dutch Colonialism*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- Couwenberg, S.W. (red.) (2005) *Seksuele revolutie ter discussie: Van Phil Bloom tot Sex and the City*. Budel: Damon.
- Dudink, S. (2011) Homosexuality, race, and the rhetoric of nationalism. *History of the Present*, 1(2): 259-264.
- Duits, L. en L. van Zoonen (2011) Coming to terms with sexualization. *European Journal of Cultural Studies*, 14(5): 491-506.
- Elias, N. (1969) *The Civilizing Process, Vol. I: The History of Manners*. Oxford: Blackwell.
- Emirbayer, M. (1997) Manifesto for a Relational Sociology. *The American Journal of Sociology*, 103(2): 281-317.
- Escoffier, J. (ed.) (2003) *Sexual Revolution*. New York: Thunder's Mouth Press.
- Fabian, J. (1983) *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object*. New York, Columbia University Press.

- Foucault, M. (1978) *The History of Sexuality, Vol. I: An Introduction*. New York: Pantheon.
- Fraser, N. (1989) *Unruly Practices: Power, discourse and gender in contemporary social theory*. Cambridge: Polity Press.
- Geertz, C. (1973) *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic.
- Giddens, A. (1992) *The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love & Eroticism in Modern Societies*. London: Polity.
- Graaf, H. de, H. Kruijer, J. van Acker en S. Meijer (2012) *Seks onder je 25e: Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2012*. Delft: Eburon.
- Hekma, G. (2002) Imams and Homosexuality: A Post-gay Debate in the Netherlands. *Sexualities*, 5(2): 237-248.
- Hekma, G. (2006) Het erotisch gelijkheidsideaal. In: C. Brinkgreve en R. van Daalen (red.) *Over gelijkheid en verschil*. Amsterdam: Spinhuis, 73-82.
- Hekma, G. (2009) Seksualisering is een alibi: Een ongelovige aan het woord. In: R. Bleys (red.) *Lief en Leed 4*, Antwerpen: Sensoa/Garant, 86-92.
- Hekma, G. en A. Giami (eds.) (te verschijnen) *Sexual Revolutions*. Houdmills: Palgrave.
- Hekma, G. en B. van Stolk (1990) Inleiding. In: G. Hekma, B. van Stolk, B. van Heerikhuisen en B. Kruithof (red.) *Het verlies van de onschuld: Seksualiteit in Nederland*. Groningen/Amsterdam: Wolters-Noordhoff/Amsterdams Sociologisch Tijdschrift.
- Herzog, D. (2011) *Sexuality in Europe: A Twentieth-Century History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Keuzenkamp, S. (2012) *Worden wie je bent: Het leven van transgenders in Nederland*. Den Haag: SCP.
- Keuzenkamp, S., D. Bos, J.W. Duyvendak en G. Hekma (red.) (2006) *Gewoon Doen*. Den Haag: SCP.
- Latour, B. (1993) *We Have Never Been Modern*. Cambridge: Harvard University Press.
- Latour, B. (2005) *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Marquet, J. (2004) Sexualité consentie, fidélité et performance. In: J. Marquet (red.) *Normes et conduites sexuelles: Approches sociologiques et ouvertures pluridisciplinaires*. Academia: Louvain-la-Neuve.
- Mellink, A.G.M. (2011, 25 oktober) Hoe houdbaar is emancipatie? *Historici.nl*. Op 7 oktober 2013 ontleend aan www.historici.nl/Nieuws/Actueel/verslag_Congres_Uitsluitend_emancipatie.
- Mellink, A.G.M. (2013) *Worden zoals wij: Onderwijs en de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving sinds 1945*. Proefschrift, Universiteit van Amsterdam.
- Mepschen, P., J.W. Duyvendak en E. Tonkens (2010) Sexual Politics, Orientalism, and Multicultural Citizenship in the Netherlands. *Sociology*, 44(5): 962-979.
- Mepschen, P. en L.J. Buijs (2011) Naar een seksueel antinationalisme. *Waterstof – Krant van Waterland*, 56.
- Merens, A., M. Hartgens en M. van den Brakel (2012) *Emancipatiemonitor 2012*. Den Haag: SCP/CBS.
- Meulenbelt, A. (1979) *Feminisme en Socialisme: Een inleiding*. Amsterdam: Van Gennep.
- Mol, A. (2005) Het leven met technieken voorbij de mythe van de rationaliteit. *Tijdschrift voor de Humanistiek*, 6(23): 70-76.
- Mosse, G. (1985) *Nationalism and Sexuality: Middle-class Morality and Sexual Norms in Modern Europe*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Mulder, M. (2013) *Seks en de kerk: Hoe Nederland zijn kuisheid verloor*. Amsterdam: Atlas.
- Puar, J.K. (2007) *Terrorist Assemblages: Homonationalism in Queer Times*. Durham: Duke University Press.
- Robinson, P. (1976) *The modernization of sex*. New York: Harper & Row.

- Schnabel, P. (1990) Het verlies van de seksuele onschuld. In: G. Hekma, B. van Stolk, B. van Heerikhuizen en B. Kruithof (red.) *Het verlies van de onschuld: Seksualiteit in Nederland*. Groningen/Amsterdam: Wolters-Noordhoff/Amsterdams Sociologisch Tijdschrift.
- Schuyf, J. en H. Felten (2012) Geweld tegen lesbische vrouwen: Een kwalitatieve studie. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 36(4): 241-249.
- Seidman, S. (2012) *Contested Knowledge: Social Theory Today*. Cambridge: Wiley Blackwell.
- Tiessen-Raaphorst, A. en K. Breedveld (2007) *Een gele kaart voor de sport?* Den Haag: SCP.
- Vennix, P. (1989) *Seks en sekse: Verschillen in betekenisgeving tussen vrouwen en mannen*. Delft: Eburon.
- Verkaaik, O. en R. Spronk (2011) Sexular practice: Notes on an ethnography of secularism. *Focaal*, 59: 83-88.
- Wagenaar, H. en S. Altink (2012, 9 februari) Zweeds verbod op prostitutie werkt niet. *Sociale Vraagstukken*. Op 7 oktober 2013 ontleend aan www.socialevraagstukken.nl/site/2012/02/09/zweeds-verbod-op-prostitutiebezoek-werkt-niet-1/.
- Wagner, P. (2008) *Modernity as Experience and Interpretation*. Cambridge: Polity.
- Wekker, G.D. (2002) Nesten bouwen op een winderige plek: Denken over gender en etniciteit in Nederland. *Tijdschrift voor Genderstudies*, 5(3): 24-33.